

В.Є.Зема*

ПАПА ГРИГОРІЙ ВЕЛИКИЙ У ЛАБЕТАХ ЛЕГЕНД ТА ІСТОРІОГРАФІЇ**

Метою цього шкіцу є огляд пам'яток XV–XVII ст., пов'язаних зі св. папою Григорієм Великим (540–604 рр.). Існує декілька типів текстів, традиційно атрибутованих папі: гомілії, церковні пісні, моральні роздуми та життєписи святих. Усі вони поділяються на оригінальні та апокрифічні. Атрибутовані йому «Діалоги у 4-х книгах про італійських та сицилійських отців» (церковно-слов'янський переклад цього трактату відомий під назвою «Римський патерик») користувалися надзвичайною популярністю в середньовічному християнстві Сходу й Заходу. Однак авторство цього тексту піддавалося сумнівам з часів Реформації. В останні десятиліття Френсіс Кларк докладно вивчав пам'ятку. Після ретельного дослідження тексту він зробив висновок, що «Діалоги» були укладені після смерті Григорія за допомогою оригінального листування та фрагментів його текстів. Переклади та копіювання оригінальних та приписуваних йому текстів тривали під час київського культурного та релігійного відродження XVII ст. Це була нова хвиля віртуального впливу Григорія на руську культуру. Життєпис Григорія, так само, як і життєписи з «Римського патерика», були представлені в руських «Прологах» і збірках, які склалися з текстів напучувального змісту. Зокрема, «Життєпис св. Венедикта», котрий був символом Європи та західного монастицизму, міститься в напучувальних збірниках та віршуваннях Л.Барановича. Нарешті, цілковито легендарна історія про папу Григорія, котрий нібито був порятований у дитинстві рибалками, трапляється в українській писемній та усній традиціях. Можна припустити, що українське духівництво могло ідентифікувати папу Григорія перед XVII ст. Його життєписи містилися в рукописах давньої Київської митрополії. Декілька текстів, пов'язаних із традицією папи Григорія на руських землях, додаються.

У своєму листі до єпископа Салону (maximum Salonitanum episcoporum) папа Григорій зауважував: «Дуже сумую я й печалюся, коли чую про слов'янський народ, що лякає вас сильно. Сумую тому, що приймаю до серця ваші страждання, засмучуюся тому, що через Істрію вони почали вже проходити до Італії»¹. Попри насторожене ставлення до новоприбулих варварів, численні писання папи набули поширення в слов'янських землях. Нижче спробую розглянути останню історіографію, присвячену творам самого Григорія, а також зупинюся на тих пам'ятках, пов'язаних із понтифіком, котрі побутували на руських землях Великого князівства Литовського та Польської Корони, об'єднаних межами й спадком давньої Київської митрополії.

Один із найяскравіших істориків античності та раннього середньовіччя Пітер Браун свою оповідь про папу Григорія (540–604 рр.)² спирає на спробу реконструкції того, чим були італійські землі в часи згаданого понтифіка. Тож він пише, що наприкінці VI ст. з-поміж головних міст Римської імперії Рим був найбільш занедбаним, а кількість населення там знизилася до 50 тис. Місто бу-

* Зема Валерій Євгенович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

e-mail: zema11@mailcity.com; valeriyzema@wp.pl

** В основі статті доповідь, яку автор виголосив у палаці Леоні Монтанарі (Віченца, Італія) 23 вересня 2006 р. під час конференції «Григорій Великий: постать і твори в Центральній Європі».

ло західним вікном імперії, виснаженим невпинною війною з Персією, а після 568 р. зруйноване лонгобардами.

П.Браун зауважує, що тип держави, уособлюваний екзархом Равени, був не так державою, як «sancta respublica», святим союзом. «Римська» імперія, принесена до Західного Середземномор'я Юстиніаном, була лише християнським королівством, що насолоджувалося славетним титулом – претензією на світове панування. Решта ж державних утворень були радше варварськими узурпаціями, чия легітимність залежала від визнання імператора Царгороду. Риму ж було дозволено перейти до рук понтифіків, котрі годували місто. Понад 400 маєтків, патримонія Святого Петра, що містилися переважно на Сицилії, постачали продукти та золоті монети для підтримки Риму; викупували та переміщували біженців із центральної Італії й оплачували імперські гарнізони. Папа та єпископ Равени були банкірами Східної Римської імперії в Італії – лише вони могли позичати гроші для нужденної адміністрації. Також Рим був «імперським» містом. Мозаїки, розташовані в його базиліках, містили такий напис: «Вороги Риму будуть знищені по цілому світу силою святого Петра».

Родина папи Григорія уособлювала чергування публічного статусу та затворництва. Його дід – папа Фелікс III (526–530 рр.), звів першу церкву, розташовану в межах римського Форуму. Напис на цьому храмі повідомляє, що він є власністю Фелікса. Це – свідчення публічної щедрості до римського плебсу. Тітки Григорія, чії життєписи увійшли до традиції як Східної, так і Західної церков, вели усамітнене побожне життя в родинному палаці. Григорій перетворив родинний будинок на Авентійському пагорбі на малий монастир під заступництвом св. Андрія. П.Браун дотримується думки, що майбутній понтифік був обізаний із правилами св. Венедикта, хоч монастир Григорія знаходився в місті, а не в сільській місцині. Для нього монастир був місцем несамовитого аскетизму тяжкого навчання, хоч заповзяттю шкодила хворобливість. У 579 р. Григорій став дияконом і вирушив до Царгороду. Зважаючи на збайдужілий характер палацового життя та брак зацікавленості в італійських подіях, Григорій присвятився монастирському служінню. У грецькому світі він звеличувався за володіння «вишуканими пальцями, здібними до писання богоугодних творів». Перебуваючи в палаці папських представників, Григорій спілкувався з невеликим гуртком латинян. Він проповідував, як ігумен серед ченців, витлумачуючи їм книгу Йова. Григорієві «Моральні повчання на Йова» засвідчують, що у центрі його думання є етика, а не теологія. Тим самим він демонстрував бажання зіставити два взаємовиключні явища, що бентежили римських авторів-етиків з часів Сенеки – владу й того, що її супроводжує – турботу й обов'язок. У 590 р. доля Григорія була визначена – він став папою. «Ставши єпископом, я повернувся назад до світу». До самого кінця – пише П.Браун – життя Григорія визначалося словами з Книги Йова: «Ось! Велетні стогнуть під водами». Для людини, котра ввійшла на декілька років у споглядальний спокій монастирського усамітнення, Григорій відчув себе під вагою океану, яка тяжіла над кожным католицьким єпископом у VI ст. П.Браун зауважує: «Пастирські правила» («Regula Pastoralis») Григорія створювали сталий ритм, котрий в'язав гріх та виправлення, що довершував зв'язки християнських спільнот через століття, завдяки запровадженню фігури пастора, яку ми могли б назвати на сучасний кшталт «професіоналом», або ж технократом. Це була праця не для аматорів. Аматори – це магнати, котрі перетворювалися на єпископів у Галії; люди імператора в єпископствах Італії та романського сходу були тим, чого Григорій боявся найбільше. Його «Пастирські правила» застерігали кожного двічі зважити перед тим, як прийняти тягар пастирського служіння.

Щодо спадку св. Венедикта, котрий став символом і основою європейського монастирського життя, то П.Браун переконаний, що для Григорія був відлеглим

минулим. Венедиктів монастир у Монте-Касіно зруйнували лонгобарди. Те, що вражало Григорія, як гадає історик, передовсім було Венедиктове «discretion», інспіроване впевненістю ігумена, котрий знає, як запровадити згромадження ченців до духовного й матеріального зростання. Кожен монах був пов'язаний зі своїм ігуменом та братами благочестивим кодом, що бринів у фразі «obedientia sine mora» – «покора без вагання». У правилах св. Венедикта, котрі зафіксовані в приписуваних Григорію «Діалогах» (відомі також у православному світі як «Патерик римський»), абсолютна влада над душами вимагала цілковитої спрямованості наміру та прозорості кінцевої мети.

* * *

В основі уявлень про біографію понтифіка лежить його життєпис, укладений Йоаном Дияконом, котрий походить з варварів, що й зумовило трактування подій та постатей, пов'язаних із Григорієм Великим. Так чи інакше, життєпис ліг в основу численних енциклопедичних довідників. У нашому випадку спиратимемося на відповідну статтю в «Католицькій енциклопедії»³. Побіжно пригадаємо окремі сюжети з його біографії. Тож, Григорій (народився близько 540 р. в Римі, а помер 12 березня 604 р.). Він – нащадок знаної римської родини «gens Anicia», що володіла значними маєтностями на Сицилії та палацом на Делійському пагорбі в «Urbs aeterna». Його батько, римський сенатор, по народженню сина зрікся світу та ввійшов до кола семи папських дияконів. Мати Григорія, Сильвія, була прирівняна римською церквою до сонму святих, чиє свято відзначається 3-го листопада; в усамітненості та святості, як згадувалося, провели життя дві його тітки – Тарсіла та Емілія. Життєписи свідчать, що Григорій здобув блискучу освіту, тож не мав собі рівних у галузі вільних наук, хоч так і не спромігся вивчити греку протягом шестирічного перебування в Царгороді.

У 546–552 рр. Рим був уперше підкорений готами, зверхником котрих був Тотіла, згодом там були розташовані війська Белісіаріуса та оточений військами готів, котрі захопили місто знову. Відчуття неспокою вплинуло на тексти Григорія, так само, як і очікування кінця світу. Підрахунки єпископа Григорія Турського (помер у 594 р.) вказували на ймовірність кінця між 799 та 806 роками, що давало можливість затамувати подих і молитися. У вересні 589 р. страшний землетрус знищив Антіохію, забравши десятки тисяч життів, у листопаді того ж року жахлива повінь накрила Італію, після чого чума зібрала щедрий ужинок, у тому числі й папу Пелагія II. Майбутнє ж вислання місії та навернення Англії, здійснене за посередництва Григорія, було наслідком приготувань до скорого кінця⁴.

У 572 р. імператор Юстин II призначив Григорія претором. По смерті батьків він успадкував значний маєток, тож вирішив зректись заможності й світу, уфундував шість монастирів у Сицилії та один, як згадувалося вище, у власній римській оселі св. Андрія, віддавши решту майна вбогим. У 575 р. Григорій склав чернечі обітниці. Щодо дискусії про дотримання ченцями правил св. Венедикта за часів Григорія, то Цезар Бароній (кардинал, бібліотекар Ватикану, історик римо-католицької церкви доби Реформації та Контрреформації) та його наступники відкидали це. Як свідчить традиція, коли Григорій побачив на ринку невільників із Британії, він вирішив спорядити місію, аби сіяти благочестя та євангельське слово. Після благословення від папи Венедикта I, він від'їхав. Миський люд, прочувши про віддалення Григорія з Риму, зібрався на вулицях з вимогою його повернення. Ця історія набула особливого поширення в англійських середньовічних пам'ятках.

Після смерті папи Пелагія II (590 р.) за спільним рішенням сенату, кліриків та народу Григорія було проголошено понтифіком. Відмовляючись від обрання, він надіслав таємного листа до імператора Маврикія, сина котрого вихову-

вав від хрещення (за правилами, кандидатуру папи мав затвердити імператор). Лист було перехоплено Германом, префектом Риму, який замість нього надіслав декрет про обрання папи Григорія. Серед заходів нового папи – відправлення спільних молитов («*litaniae*»), коли всі вірники ділилися на 7 частин (клір, мужі, ченці, черниці, жінки одружені, вдови й дівиці, убогі та немовлята). Після молитов в окремих храмах усі мали сходитися до церкви Богоматері, аби оплакувати заподіяні беззаконня. Дізнавшись про викрадення його листа, папа вирішив залишити Рим та переховувався в одній із печер. Нарешті завдяки зорезяному голубу, котрий за легендою, ширяв над його головою, Григорій визнав своє обрання.

Після одужання від чуми почалося нашествя лонгобардів – у 595 р. Арнульф, сполетський герцог, і вождь лонгобардів Агілульф виступили з Падуї та пішли на Рим. Страшний землетрус і буревій знищили багато будівель і людей. Григорій почав проповідувати за прикладом великих учителів церкви, наслідком чого стало укладання повчань на Книгу пророка Єзекиїля. Під час облоги Риму Григорій не дочекався допомоги від імператора, тож змушений був самостійно укласти договір з Агілульфом (лонгобарди були аріанами, еретиками в очах римлян).

* * *

Авторству Григорія Великого приписувалася значна кількість творів, серед яких переважали повчання, моральні роздуми на старозавітні теми та духовні настанови, життєписи святих, а також літургія на передосвячені дари та григоріанський спів. Найпевнішим серед джерел, про які більш докладно йтиметься нижче, можна вважати листування понтифіка. Не глибоко вчений, філософ чи спілкувальник, а радше правник та адміністратор, чернець, місіонер, проповідник, передовсім лікар душ та провідник людей, а також справжній батько середньовічного папства⁵. Жак Ле Гофф звертає увагу на той факт, що в «Діалогах», хоч їхня автентичність піддається нині сумніву, наводиться класифікація снів, котра мала вплив на середньовічне візіонерство – сновидіння можуть спричинятися кепським здоров'ям, походити від Бога та навіюватися дияволом. Разом з Августиним, як уважається на підставі «Повчань на Книгу Йова» та «Діалогів» у 4-х книгах, Григорій причетний до формування уявлень про чистилище – місця, де відбувається очищення від гріхів, котрі можуть спокутуватися по смерті. Папа розташовує чистилище не на землі, а в спеціальному відсіку за світу⁶.

Мар'ян Русецький звертає увагу на розвиток концепції дива, трактуючи праці папи Григорія як місток між Августиним і Томою Аквінським. Усі події світу, – пише дослідник, – розглядаються понтифіком під теоцентричним кутом. Тож будь-яка подія є або винагородою, або Божим покаранням, підґрунтям чого є провіденціалізм. Діяння провидіння мають проявлятися в історії, котра ніби зіснована з Божих знаків, що слугують застереженням для людини. Дива були потрібні для давньої церкви, сучасної та пов'язуються з її місією. У «Діалогах» відбулася переоцінка зв'язку дива зі святістю. У «Моральних повчаннях на Книгу Йова» визначаються дива фізичні, видимі та духовні, невидимі. Для того, щоб запобігти надуживанню у творенні див, пастирям треба тримати контроль над творцями див. Юдеям закидалося, що в Ісусі вони не впізнали Бога, попри здійснення пророцтв та створені ним дива. Подібні думки, – зазначає М.Русецький, – прозвучали й у Григорія Турського (пом. 594 р.)⁷.

Твори Григорія складаються з різнопланових текстів, серед яких автентичні, приписувані йому чи апокрифічні. Окремі з них мали тлумачення, побутували на українських та білоруських землях:

– *Moralium Libri XXXV* – 35 книг повчань на Йова. Складається з 6 частин та 35 розділів, котрі поділяються на підрозділи. Укладена, коли Григорій пере-

бував при царгородському дворі як легат на прохання Леандра, єпископа севільського.

– *Homiliarum in Ezichielem Prophetam Libri II* – 2 книги бесід на Єзекиїля. Укладена в часи нашестя на Рим лонгобардів (592 р.), згодом перероблена. Складається з двох книг. Перша включає 12 бесід на три перші розділи пророцтва та на частину четвертого. Видіння храму Еклезіастом у 40-му розділі посприяло написанню 10 нових бесід, котрі становлять другу книгу бесід.

– *Homiliarum in Evangelia Libri II* – 2 книги бесід на Євангелія. Позбавлена вишуканості, властивої попереднім текстам, проста за змістом, бракує алегорій, мала бути доступною для вірних. До складу ввійшло 40 проповідей, котрі папа промовляв під час літургії⁸.

– *Regulae Pastoralis Liber* – Книга про пастирське служіння. Острах майбутнього суду та радість царства небесного – головна спонука для пастирів для відповідного виконання служіння; містять чималу кількість вказівок про проповідання; після Августина – другий теоретик проповідництва. Відомо три списки перекладу, здійсненого випускником Києво-Могилянської академії Симеоном Полоцьким – його власноручний список 1671 р. та два переписані начисто №151, 152, котрі зберігаються у Синодальному зібранні Державного історичного музею (Москва).

– *Dialogorum Libri IV* – 4 книги розмов із Петром Дияконом про життя та дива святих сицилійських про безсмертя душі (життєписи святих: Гонорат, Ливертин, Монах, Еквіс, Констанцій, Марцелін, Наннос, Анастасій, Боніфатій, Фортунат, Север, Бенедикт, Павлін, Іоан, Агапіт, Датій, Сабін, Касій, Андрій, Констанцій, Фригдіан, Савін, Кербоній, Фульгенцій, Геркулан, Флоренцій, Мартин, Монах гори аргентійської, Пресвітер провінції Валерійської, Теодор, Аконтій, Мена, Слевфорій, Аманцій, Максиміан, Санктул, Редемт). У книзі 4-й роздумує про безсмертя та загробний стан душі. Міститься оповідь про кончину Стефана. Патерик відомий у східній традиції як «Патерик Римський». Окремі запозичення з нього фіксуються в «Прологах», «Мінеях», «Ізмарагдах», про що йтиметься нижче⁹. Цей текст вважається найпопулярнішим серед відомих під іменем папи Григорія.

– *Epistolarum Libri XIV* – 14 книг листів – найдостеменніше з-поміж джерел.

– *Liber Sacramentorum* – Сакраментарій або ж Книга про таїнства. Оповідає про справляння літургії, різноманітних обрядів як у звичайні, так і святкові дні цілого року. Не є самостійним текстом – Григорій упорядкував сакраментарій, укладений папою Геласієм за сто років до нього.

– *Liber Antiphonarius*, Антифонарій.

– Витлумачування: на Першу Книгу Царств (*Regum expositionum libri*), Пісню пісень (*Homiliae in Canticum Canticorum*), сім покаючих псалмів (*Expositio in VII Psalmos paenitentiales*).

* * *

Щодо вивчення спадщини папи Григорія, то в модерний час його твори досліджували студенти Київської духовної академії, свідченням чому є декілька дисертацій. Більш ґрунтовно до вивчення перекладів писань Григорія на теренах давньої Київської митрополії, зокрема в збірках повчального змісту, підійшов професор згаданої академії Микола Іванович Петров. Завдяки вивченню патериків зібрань життєписів святих, що походять з-під пера різних авторів, учений зробив важливе спостереження: повтори чи перетини сюжетних ліній в патериках таких різних авторів можуть свідчити також про особисту знайомість авторів-укладачів цих зібрань¹⁰. Йоан Мосх, патріарх Софроній, Леонтій Кипріян Неапольський, Григорій Великий (відомий у слов'янській традиції як «Двоєслов» чи «Беседовник») та інші – часами їхні оповіді, як вважає Петров,

були лише різними редакціями того самого сюжету. Зокрема оповідь у «Діалогах» про ченця, котрий помер в епитимії, та душа котрого була прощена внаслідок молитов братії та поминань (див. «Друкований Пролог», 11 грудня), подібна, як уважає М.Петров, до оповіді Йоана Мосха у 190-му розділі «Духовного лугу». Оповідь Леонтія Кипріяна Неапольського життєпису Йоана Милостивого про силу поминання – вказував М.Петров – подібна до розповіді Григорія Двоєслова в «Діалогах» (може зустрічатися в «Прологах» під 10 липня; «Діалоги», ч.4, розд.57; ССРЛ. – Т.LXXIII, 361).

Зазначені вище змістові паралелі між «Лугом Духовним» Йоана Мосха та «Діалогами» Григорія Двоєслова, як уважав М.Петров, є наслідком впливу філософії новопіфагорейської школи, а також пов'язані зі східними патериками. Під час перебування в Царгороді Григорій міг слухати оповіді старців, а згодом скористатися ними для своїх діалогів. Зокрема оповідь про мучеників, котрі постраждали в Африці від аріян (може зустрічатися в «Прологах» під 8 грудня), міститься, на думку М.Петрова, в «Історії» Прокопія (*Corpus Scriptorum historiae Byzantinae*. – Vonnae, 1833, pars sec. – Vol.1. – P.344–345). М.Петров звертає увагу на те, що «Бесіди» Григорія різняться від східних патериків, що подають життєписи пустельників, тим часом римські патерики висвітлюють радше общежитійний аспект християнства. Про ідейну належність Григорія до піфагорейської школи говорить його біограф Йоан Диякон¹¹. Піфагорейське «bivium» (роздоріжжя двох шляхів, два способи, два шляхи) полягало в навчанні про таємне значення чисел або ж метафізиці. У моральному плані Піфагор намагався піднести людей до божественно-морального. Він розглядав душу як таку, що запроваджена у тіло задля покарання. Вона перебуває в тілі ніби за ґратами. Піфагорейське вчення, – веде далі М.Петров, – розглядало душу серед демонів, котрі мешкають у просторі між землею й місяцем, і котрі за своєю природою та місцем проживання посідають проміжне місце між богами й людьми. Новопіфагорейці виділяли у відповідності до Аристотелевого вчення знання та діяльність, уможливі та практичні чесноти. Серед них головними були – любов, дружба, розважливність та проникливість. У відповідності до цього, як зазначає Петров, Св. Григорій при поясненні 4-х тварин в Єзекіїля говорить, що вони можуть означати 4 головні чесноти.

Св. Григорій отожднює підземний вогонь із пеклом або чистилищем. Деякі шукають пекло на землі, інші ж – під землею. Останнього уявлення, на думку М.Петрова, дотримувався й автор «Діалогів». Його оповідь про засвіт описує міст, під яким протікала ріка, чорна й туманна, що випаровувала сморід і млу; позаду ж мосту був широкий зелений лан, тобто рай. Той із нечестивих, хто хотів перетнути потік, потрапляв у смердючу воду. Безвинні ж праведники могли вільно переходити через річку до прекрасних місць. Подібна історія міститься в ірландській оповіді про св. Патрика та пургаторій (чистилище), де згадується дорога з пекла до раю, що провадила через вузький, як лезо ножа, міст.

М.Петров спробував запровадити класифікацію патериків, виходячи з культурної географії їх походження. Зокрема «Луг духовний» чи «Лимонар» Йоана Мосха засновувався на оповідях палестинських пустельників, на яких справила вплив єврейська та арабська культури. Як наслідок – наявність оповідей про сарацинів, котрі здійснюють набіги на відлюдників¹². Історію про Варлаама та Йоасафа М.Петров відносить до індійського патерика. Йоасаф бачить уві сні дивне місто, збудоване з золота та коштовних каменів, де крилаті мужі співають страшних пісень. Це місто створене на небі з добрих справ. Уявлення про палац, зроблений із добрих справ, вказує дослідник, має суто індійське походження. Щодо Царгородського чи зведеного патерика, то історія про воїна (таксіота), котрий воскрес із мертвих, нагадує подібну оповідь із Григорія Двоєслова¹³. З оповіддю Двоєслова має тісний зв'язок видіння Козьми – він також переходить

на тому світі вузькою стежиною через прірву й річку та бачить пекельні муки й райські місця з тією різницею, що у видінні Козьми райські місця представляються у вигляді палат, що створюються чеснотами. М.Петров підсумовує, що повчальні твори були відомі на руському ґрунті вже з давніх часів, зокрема, на прикладі Кирила Туровського можна простежити вплив притчі про Варлама та Йоасафа¹⁴.

М.Петров виділив тексти з «Діалогів» та «Бесід на Євангеліє», котрі ввійшли до обох частин «Прологу»¹⁵. Проложна стаття про тих, хто ходить до «церков жидівських та єврейських» запозичена нібито з «Лугу духовного» Йоана Мосха, проте в оригіналі бракує згадки про «латинян» та «жидів». Це – руська переробка. З «Діалогів» Двоєслова було перейнято декілька текстів, котрим приписано слов'янське походження – «Про похованих у церквах» (приписуване Йоану Екзарху Болгарському); «Слово про криводушного ченця» (легендарно атрибутоване Йосифові Волоцькому).

Історія появи літературних текстів напучувального характеру, патериків, пов'язана з найдавнішим періодом слов'янських літератур. Уже на самому початку перекладу літургійних, паралітургійних та напучувальних збірників, призначених для богослужіння чи навчання священників та простого люду, появляються різноманітні зводи життєписів святих. Серед таких перекладів, що з'явилися наприкінці X ст., – одні з найбільш відомих в європейському середньовіччі «Діалоги» Григорія Великого, що мають суто «латинський» характер – присвячені цілковито італійським сюжетам та подвигам мужів римського обряду. На слов'янський ґрунт «Діалоги» потрапили завдяки посередництву пізнішого перекладу з латини на греку, який здійснив у середині VIII ст. папа Захарія – останній грек на престолі св. Петра. Нині відомо про 5 незалежних перекладів на церковнослов'янську¹⁶. Перший переклад належить до т. зв. Преславської школи й хибує дослівністю. Другий переклад було здійснено на Балканах у XIV ст. Відома також скорочена антологічна версія, котра ввійшла до «Об'єданого патерика» («Сводный»). Стосовно життєпису св. Венедикта, то запозичений з «Діалогів», його було запроваджено до «Прологів» – збірників з читаннями напучувального змісту, що обіймали цілий церковний рік. На теренах давньої Київської митрополії запозичення з «Діалогів» увійшли до «Прологів» I-ї та II-ї редакцій (29 січня, 12 лютого, 15 і 17 серпня). Декілька статей з «Діалогів» були запозичені, на думку Светлани Давидової, до «Прологів» обох редакцій з «Пандектів» Никона Черногорця (14, 15, 23 січня, 16 жовтня)¹⁷. Поширення текстів під іменем Григорія Великого в кириличних рукописах як на Балканах, так і на теренах Київської та Московської митрополій вивчав Гергард Біркфеллнер.

«Пролог», котрий містить водночас тексти папи Григорія та його життєпис є кодексом кінця XV ст.¹⁸ – рукопис №18 бібліотеки інституту кн. Безбородька в Ніжині (нині в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського):

- Арк. 25. Повчання про тих, хто ходить у церкви жидівські та латинські.
- Арк. 26–45. Діяння й дива Миколая Мирлікійського.
- Арк.119–119 зв. sl oʋo / ouzc\mʁ pouʁi. vədou]iMʋ crʁʁo nbʁoe.
- Арк. 127. w t' ve dnʁ pou`enfe. / crʁwi nbʁ\mʁ. Початок: w wem- oubo moego / [est wʁa nastoi tʁ. swʁi mi pot]ites- d[ami.
- Арк. 183. 2 січня. Пам'ять Сильвестра, Папи Римського.
- Арк. 183 зв. Диво св. Сильвестра і його суперечка з юдеями.
- Арк. 236. 12 січня. pou`enfe o tr;d\ i / crʁwi nebesn\mʁ. Початок: ne l\ nouites- brae / swo m spʁfi.
- Арк. 241 зв. sl oʋo / pogreba]ihs- w cerkʁvah'. gr\[xni c\h' kto silo1 bo boudi.

- Арк. 244 зв. nakazanfe o nebesn\m' cršwi. i / w\`n\ mouci. Початок:
- Арк. 253. po`enfe o nbš\mx cršwi. Початок: cršwe nbšoe w\» no est x. i bes» mertno ego ve vdoutx rabota1]i gw.
- Арк. 266 зв. sw m» nc\ inyri ny, piny...strastx sšya m» nci filicity. i. z< sřw a.
- Арк. 283 зв. styi grigirii papa rimxskyi. o sei sš\i m» nc\ filicat\ skatx namx. tol kovanfe mx sšgo Oš fa. 4kove bo reko[a vidove.
- Арк. 285–287. w t' ve dnx sšgo grigorfa papy rimxskago. sl owo / stranšio-priimxstw. Початок: eter' `lš' bgat' s' vs\mx domomx. s veliki mx poDanfe mx. gostemx sl; va[e. egda po vs- dñi k' trapez\ svøei. stranšiki ky privod- [e.
- Арк. 305. skazanfe sšgo grygorfa dvoesl ovca. o mni s\ oumerx[emx w / pitemfi. i paky sl; vi w emx za nx sorokovust šv i paky pro] ena bySdš'a ego. Початок: pov\da[e grigorii papa rimxskyi. b- [e re-n\kto mni h' n\ wkoemx manastyri sou];.
- Арк. 321. sl owo / ml šyni venedikta. kakoi skoupi ni] ago. ou ba isprosi w zlato. Початок: bySw rimst\i stran\ `ernorizecx i `1dotvørecx slaven' z\lo. imeneMvnedikt'. sš' i `1den'. 4ko ve i mštvy a w skršati. ml šw z]lo. po premnogou i]edr' k' vs- komou `bk; pros-]emou. / ex mxnogi mx manastyremx.
- Арк. 322 зв. sl owo sšgo grigorfa. o ishod\ d; [i 6 t\la. Початок: ho] 1 vamx prit`1 mal ou skazati. eave serša va[a s' s' trahomx da posl ou[altx. ocx moi. g< sexstry im\ . i vs- tri`šny by[a dvv. im- ve b\ dini trasila. a drouzii emel šana. a tret šei gordiana. i w din' dnx. vs- / bl oeny by[a w `erne`estw i dini1 mysl x1 vs\gor-]e k' boš. i w edinoi k\l fe obx] evi.
- Арк. 370, на 12 лютого. sl owo grigorfa papy rimxskago. / mni s\ ive dan' bySzi ew na sn\ Dgr\h' raDš i paky ml tvø1 izbawen' byS
- Арк. 433. w t' i ve dñx pou`enfe / smšti. Початок: mol 1 vy oubo brat fe. im\ ite voi nou smšt x pred o ±`i ma si. / semx bo pomy[l- 1] e ne imat x s' gr\ [iti. ne w my bo w kii `aSpridet x.

Окремо життєпис Венедикта відомий у «Пролозі» середини XVII ст., рукопис №178, який різниться від сербського перекладу XIV ст.¹⁹ Віршований переказ життєпису святого ввійшов до збірника життєписів Лазаря Барановича (див. Додаток 2) – одного з засновників Київської школи проповідництва.

Серед інших текстів, що мали поширення на українських землях – збірник №145 (24) Києво-Софійського зібрання Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського. Філігрань – гербове зображення двоголового орла з короною, належить до 1670–1680-х рр., де містяться «Діалоги», друга половина XVII ст. (див. Додаток 3, де подається зміст рукопису). У зібраннях білоруських монастирів кількість списків «Діалогів» дещо ширше²⁰.

Один із центральних у спадщині Григорія Великого творів відомий наразі в єдиному списку на теренах Київської митрополії – «Тлумачення Папи Римського Двоєслова на книгу Йова», що датується останньою чверттю XVII ст.* На початку рукопису, в якому міститься переклад вказаного трактату, дошито привілей для отця Кіндрата Липського на парафію в Стародубі, церкви Преображення Господнього від архімандрита Єлецького монастиря в Чернігові Феодосія Углицького, що датується травнем 1691 р. Так само лише в єдиному примірнику наразі відомо про побутування перекладу роздумів Григорія над «Піснею пісень» (середина XVII ст.), що належав Лазарю Барановичу і який зберігається в ІР НБУ ім. В.Вернадського, колекція Києво-Софійського собору, рук. 156/47 (див. Додаток 4).

* Петров Н.И. Описание рукописей в г. Киеве, Рукописи библиотеки Киево-Софийского собора. – Т. III, рукопис №144 (23). Нині – ІР НБУ ім.В.Вернадського.

Щодо приписуваних Григорію Великому літургії дарів передосвячених – служби, що правиться у п'ятницю Великої седмиці, а в східній традиції в окремі дні посту²¹, – то окрім численних рукописів вона фіксується в цілій низці друкованих службників, що з'являлися як в унійних, так і в ортодоксальних видавництвах²². Ім'я папи Григорія було занесене з венеційських видань.

Франтішек Вацлав Мареш є автором двох статей, де він розглядає переклад з латини на богемську текстів Григорія Великого²³ у рукописі з колекції Н.Погодіна, 70, відділ рукописів Російської національної бібліотеки. Цей рукопис він розглядає як опосередкований спадок Кирило-методіївської традиції, хоч він датується XIII ст. Ф.Мареш наголошував на необхідності видання всієї пам'ятки, частину гомілій з якої він видав в антології кириличних текстів, пов'язаних з давньою Богемією²⁴.

Як бачимо, поживлення релігійного життя від кінця XVI ст. та впродовж XVII ст. призвело до зростання уваги до спадку отців Церкви. Зокрема, цитати з Григорія Великого починають входити до полемічних текстів не лише як напучування. Вони мають вагу патристичної спадщини. Так, у знаковому для православ'я на українських землях (а також і в Росії) збірці з текстами, що віддзеркалювали спадщину Київської митрополії, «Книзі про віру» зазначається, що попри ті видіння й об'явлення, про які відомо з писань Григорія, східні отці не визнали чистилища. Під час Фераро-Флорентійського собору грецькі отці так сприймали слова Григорія: йдеться не про чистилище, а про залякування людей вічним вогнем²⁵. У «Бесіді Захарії Копистенського на день поминання Єлисея Євтимія Плетенецького» (1625 р.) наводиться фрагмент із життєпису св. Венедикта Нурсійського, котрий, як згадувалося вище, є частиною «Патерика Римського», себто «Діалогів»; оповідається про те, як дві інокіні дошкуляли словесно чоловікові, котрий їм слугував. Венедикт, який дізнався про витівки сестер, закликав їх до виправлення. Чорниці не дослухалися до його порад. Невдовзі вони померли та були поховані в церкві. Під час літургії, коли диякон виголошував заборону на причащення (позбавлені права причастя мали вийти геть), мати померлих сестер бачила, як із домовин виходили її доньки та залишали церкву. Тож вона пригадала, що сестри не були допущені до причастя через дошкуляння. Коли мати оповіла це Венедиктові, то святий подав їй просфору, аби вона принесла офіру Богові. Після цього ніхто не бачив примари чорниць, що підтверджує, на думку З.Копистенського, значущість літургії за померлих. У своїй «Палинодії» (1621 р.) той самий З.Копистенський згадував, що папа Григорій після обрання його на апостольський престол надіслав листи до інших чотирьох патріархів – александрійського, антіохійського, ерусалимського та царгородського, в якому підтвердив, що має намір дотримуватися рішень вселенських соборів²⁶. Попри значне число пап, – зазначає З.Копистенський, – лише деякі з них залишили по собі писання, серед них – Григорій та Леон²⁷. У тексті «Унія греков з костелом римським» зазначається, що еретики повинні знати – жоден папа не вивищувався над святими, або ж іншими людьми, хоч багато з них визнано святими, а саме – Григорій, Леонтій, Климент, Сильвестр та інші. У «Гармонії восточної церкви з костелом римським» (1608 р.) наводяться слова папи Григорія про те, що свята церква виростає з єдності вірних так, як тіло складається з різних частин. Щодо співіснування двох традицій прийняття Тіла Божого, то анонім намагається узгодити протиріччя існування двох традицій. Прісний хліб використовується без домішки, бо це символізує, що Господь безгріховно прийняв тіло. Квасний хліб береться тому, що втілене Слово є справжнім Богом і довершеною людиною. Квас домішується до борошна, тому Тіло Господа є живим, одухотвореним, себто в обох випадках – чи то прісному, чи то квасному – під час літургії приймається Його Тіло.

Прибічник унії Антоній Селява в «Antelenchus» (1622 р.) звернув увагу на прикладі папи Григорія, коли понтифік стояв понад усіма апостольськими столицями та міг усувати єпископів²⁸.

Уявлення про папу Григорія так само загадкові, як і доля його писань, значна частина яких була визнана апокрифічними, про що йтиметься нижче. Життєпис папи, як було згадано, уклав Йоан Диякон, а на підставі грецького його перекладу з'явилися два слов'янські. Перший з них хибував слабким знанням греки. Найдавніший список міститься вже в Супрасльському рукописі – збірник мінейного характеру з березневими читаннями. З цього рукопису було зроблено копію в середині XVI ст., що потрапила до колекції Милецького монастиря, рук.117 (Aa 1287), арк. 218 зв. – 221, IP НБУ ім. В.Вернадського. Також життєпис Григорія папи римського міститься в колекції Києво-Софійського собору, рук. 145/24 с., 458 арк. (див. Додаток 3)²⁹, Слід вважати за доцільне подальше вивчення цього життєпису як складової частини збірників повчального змісту, що побутували на землях давньої Київської митрополії.

Крім канонічного життєпису відомо про функціонування т.зв. легенди про папу Григорія³⁰, в якій оповідається про те, що Григорій був народжений унаслідок кровозмішення між братом і сестрою: немовля поклали до човна з запискою та грошима. Знайдений рибалками, він сам згодом стає рибалкою. Дізнавшись про гріх свого походження, вирішує замкнутися задля вимолювання прощення, викинувши ключі від келії в море. Григорія обирають на престол св. Петра, ключі від його келії було знайдено в череві риби. Микола Гудзій вивчив початки легенди про папу Григорія. Французький роман про папу увійшов до складу *Gesta Romanorum*, згодом до *Historie Rzyskie*. Як вказував Гудзій, в основі оповіді про папу Григорія – легенда про кровозмішування, котра виростає з міфології про Едипа – Телефоса – Персея³¹ Михайло Драгоманов вивчав прототип легенди про папу Григорія в *Gesta Romanorum* та її відображення в усній традиції. Зокрема пісню про папу Григорія було записано з вуст Андрія Довгалюка на прізвисько Зоря у Вінницькому повіті Подільської губернії. Згадується про наявність пісні про папу Григорія в збірці о. Садока Баронча (*Sadok Baracz. Bajki, fraszki, przyslowia i pieśni na Rusi.* – Lwów, 1886. – S.71–72).

* * *

Після огляду здебільшого легендарних історій, пов'язаних з папою Григорієм, та приписуваних йому творів, звернуся до історіографії останніх років. Упродовж останніх 20-ти років авторство папи Григорія щодо чималої кількості приписуваних йому текстів було піддане сумнівові. Ідеться про коментарі до Першої книги Царів, відкинуті Адальбертом де Воге³², літургії передосвячених дарів, що відправляється в час посту та григоріанський спів. Нарешті, сумніву було піддане авторство «Діалогів», відомих у візантійсько-слов'янській традиції як «Патерик римський». Завдяки низці зіставлень англійський католик Френсіс Кларк дійшов висновку, що «Діалоги», приписувані папі Григорію (593 р.), були написані пізніше невідомим псевдоепіграфом³³. Справжній автор міг служити в секретаріаті апостольської столиці наприкінці VII ст. Ф.Кларк знайшов, виділив і надрукував окремі фрагменти з «Діалогів», котрі можна атрибутувати папі Григорію і які були включені до основного тексту «Діалогів» – вони поставили на основі текстів, котрі беззаперечно належали Григорію. Одні з них були скопійовані з добре відомих творів, інші ж засновувалися на текстах, що зберігалися в скрипторії Риму.

Упродовж середніх віків «Діалоги» зажили слави ходової книги – дива мають читабельний характер, подані в доступній формі, містять теологічні роздуми, приклади з християнського побуту, а шокуючи оповіді про духів та демонів надихали проповідників і митців. Непохитна достовірність усіх історій спирала-

ся на авторитет папи, отця церкви й святого. Ф.Кларк розглядає також становлення критики автентичності «Діалогів». Для протестантських реформаторів «Діалоги» слугували за джерело для критичного трактування традиційних вірувань і практик: Філіп Меланхтон називав папу Григорія «танцмайстром» та «провідником теології, котра має відійти в небуття», а Гульдрайх Коккіус із Базеля на засадах літературного критицизму опублікував приписувані Григорію «Діалоги». У передмові до видання (Базель, 1564 р.) видавець тепло відгукнувся щодо писань папи, окрім «Діалогів», котрі він уважав відвертою піддробкою. У той час, як більшість критиків лише побіжно формувала свої спостереження щодо відмінностей стилю й мови «Діалогів» у порівнянні з іншими творами, конкретні докази цього подав Роберт Кук. Він показав, що існують доктринальні розбіжності між «Діалогами» та іншими текстами Григорія. Головним аргументом католицьких апологетів «Діалогів» була апеляція до прадавньої традиції, пов'язаної зі св. Венедиктом. Домініканин Кассіус Галлінгер не лише показав, що устав св. Венедикта не був відомий південніше Альп аж до VIII ст., а також указав на самотність життєпису Венедикта та його уставу у зіставленні з іншими сучасними йому джерелами. Той же папа Григорій у жодному зі своїх численних творів не згадує про венедиктинський устав, окрім, звичайно ж, «Діалогів». Цей святий також не згадується в церковних календарях аж до першої чверті VIII ст. Джерела, з яких було укладено «Діалоги», Ф.Кларк поділяє на три типи: архівні документи, фрагменти, котрі були запозичені з ранніх чернеток творів понтифіка, зокрема з «Повчань на Йова». Найбільше ж і найголовніше джерело запозичень – записи, котрі Григорій так ніколи й не наважився виставити на суд публічності. Третє джерело – гомілії на Євангелія.

Окрім текстувальних розбіжностей дослідник фіксує також сутнісні, теологічні. Чільною суперечністю між релігійним фольклором автора «Діалогів» та теологічними концепціями папи Григорія є ставлення до Святого Письма. Якщо власні писання Григорія завше ґрунтуються на Біблії, то в «Діалогах» бракує церковної та соціальної перспективи, властивої іншим творам Григорія. Душпастирські настанови свідчать про постійну обізнаність смертельної відповідальності священників та єпископів перед душами, що не узгоджується з «Діалогами», де містяться історії про душі, котрі відходять від їхнього світу, блукають по-іншому, потім повертаються, аби повідомити про те, що вони побачили. Якщо М.Петров шукав паралелей «Діалогів» з патериками інших авторів, то Ф.Кларк спробував звернутися до античної класики. Він вказав на подібність сюжетів з творами Виргілія, Цицерона та інших авторів. Їхні міфи, наділені багатю уявою, впливали на християнську літературу, що присвячувалася позасвітним мандрам та надприродним візіям. У «Діалогах» (кн.4, 57.8–16) міститься історія про ченця, котрий у стані тяжкої хвороби був викритий у переховуванні монет для використання на власні потреби. Ця історія була запозичена з творів Йоана Мосха. На паралелі між «Лугом духовним» та «Діалогами», як було згадано вище, звертав увагу ще М.Петров.

Мерилін Данн у свою чергу вважає, що оповідь про чистилище («purgatorium») також указує на пізніше походження рукопису. Твердження із книги «Діалогів» про можливість заступництва для звільнення душ від смерті має своє коріння в системі покарань, котра поширювалася на Британських островах і здебільшого не була відома на континенті за часів Григорія. Книги «Діалогів» ґрунтуються на переказуванні історичних фактів, супроводжуваних докладними віднесеннями до людей та місць, знаних з історичних записів, зокрема тих, котрі зберігалися в папській бібліотеці. Характер соціального та економічного життя, віддзеркалений у «Діалогах», не відповідає часам папи Григорія, коли все ще зберігалася більш організована система стосунків. Дуже підозрілими, вважає Ф.Кларк, є історії св. Венедикта та Екскіларатуса, в яких присутні подібні об-

ставини. Основні сюжети «Діалогів» запозичені як з агіографічних історій часів Григорія, так і після його смерті. Найбільшим прикладом запозичень є оповідь про знищення диявольських намірів із руйнації душі, котра відома під іменем Кассіяна, і більш описово в латинському перекладі з грецької «Апофтегмати». Щодо запозичень з авторів доби античності, то серед них Кларк виділяє дві категорії: Руфін, Евагрій, Єремія, Супліцій Серв, Павліній, Августин, Касіян та Григорій Турський, а також збірка життєписів духовних отців у перекладі Пеллагія. Із-поміж інших – легендарні автори, котрі писали про сенсаційні дива, піддані сумніву Римською церквою за наказом Геласія у VI ст. Також серед джерел – різноманітні хроніки («gesta»), зокрема Северія, піддана укладачем «Діалогів» скороченню.

Стосовно запозичень з Йоана Мосха, то останній, як нині встановлено, жив у Римі з 614 по 628 чи 629 рр., тоді ж він уклав свій «Лимонар» або «Духовний луг». «Діалоги», стверджує Ф.Кларк, зроблені пізніше, тож залежали від «Лимонара». Малоймовірним є те, аби автор «Діалогів» знав грецьку, хоча він міг чути перекази з «Лимонара» від грецьких ченців, які наприкінці VII ст. заповнили Рим. Історія про грішного ченця простіша та менш драматична порівняно з тією, котру ми бачимо в «Діалогах» (видання «Лимонара» в «Corpus Christianorum Seria Graeca», 1989 р.)³⁴. Зараз добре відомо, що головний вплив на франкську монастичну традицію впродовж VII ст. мали правила ірландського ченця Колумбана, тож правила Венедикта в цей період не відігравали істотної ролі. Ірландський абат виїхав невдовзі перед кінцем VI ст., несучи монастичну місію спочатку до Галії Меровінгів, а згодом на Північ Італії, при цьому чернечі устами не мали імені, а називалися «святими правилами». Автор «Діалогів» запроваджує «золоту легенду» італійської святості на протигагу культу східних святих, котрий панував на італійських землях у VII ст., поширюваний грецькомовними ченцями й кліриками. Із цим чужоземним благочестям змагався автор «Діалогів», писання якого, укладені в елінізованому Римі завдяки запозиченню моделей святості через контакти з грецькими кліриками³⁵.

Підсумовуючи цей шкiц, що є спробою лише побіжного впровадження до проблеми вивчення впливу спадщини отців Церкви на релігійність Київської митрополії, нагадаю про декілька викладених вище спостережень. По-перше, вивчення спадщини отців Церкви потребує більш ретельної уваги. Дослідження творів цих авторів на прикладі українських та білоруських пам'яток демонструє їх присутність реальну чи уявну в нашій культурі. На прикладі полемічних текстів доби Контрреформації добре видно, що автори ідентифікували папу Григорія, а також його тексти й теологічну концепцію чистилища, сліди котрої відчутні в «Патерику римському». Повчання та життєписи, приписувані святому, присутні в «Прологах», «Мінеях» та «Ізмарагдах». З XVII ст. починає побутовати легенда про папу Григорія, що була проявом формування писемних та усних світських жанрів. Попри критичність у трактуванні сучасної історіографії авторства «Патерика римського» вивчення впливу теорії снів та сновидінь на авторів «Києво-Печерського Патерика» та «Іпатського літопису» залишається відкритими. Наявність текстів Григорія Великого та «Діалогів» у латинській та візантійсько-слов'янській традиціях є свідченням спільності коренів європейської культури та причетності давньої Київської митрополії до цієї традиції.

Додатки

1

Рукопис Київської духовної академії, од.зб. 178, «Пролог» 1643 р. Опис: Л.А.Гнатенко. Просвітители Кирило і Методій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України. Каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст. – К., 1995. – С.46. «Пролог» березень – серпень, друга редакція, мова церковнослов'янська, українська редакція, філіграні 1640–1643 рр. відповідають самодатуванню, походить зі Львівщини

pam- TprpDnago 6ca na[ego gri gorfa papy ri Skago.

sfi b- [e pri oust fan\ csi pr' vyOmni Hlg men' byvx / biteli nari caem\i skli / kamerfa. potom w ru`enx byvx arhferei skom pr\$li; emouve pobes\d\, ni po 6wxt; sl ovesnom; no izvol efemx bvfi mx arhferei stvo prfemx, 4koVi slova imaTrov\dati.]e bo tomou s;]; w manastyri i w svoei kel fi trostii i `ernil / Mpi sanfe tvor-];. pre\$ta n\ k tom; 4ko 6 istowenfa vobago pri p\vaa, i prpDnago ml \$i prizyva] a. b- [e ve po- vlenitomou ni] x pros- i, nive 4ko `l kx b- [e, no uvD im\ syi 4ko nagx 6 istopl enfa w z[edyx\i do[eDeve n\kotoroe `to prfati. no w obraz\ ni] ago prosit o`el. no byv\i 6 nego ml \$yni, 6 krye mou aggl a, ive w nezap; pri [eD w z- tx dr; gi Hq< tret fe ve pri [ed, ne / stav\ togo prazDaa 6iti. ni edino ive zlatici stmu ne ostav\ x[i. no w zelmbi tebago preslonka srebrena, i tomou vj vEl enno podade. tolikve b- [e treb; =] i MbeZzl obi vx ml \$i vx, 4ko i svol zlatou1 `a[; pros-] imi `d dade. pa`eve skr' b- [e koego tUa p=stii. tako oubo ni] i M ou`rev \$ti. povel\va[e, po vj<posavdati i tom; samomou 4w-[es- tret fi na des- Ts' nimi svd-i in\m ve togo ne mogu] i M w d\ ti. ni ve lica w / bravenEl 4ko mn\ tis- prpDnom; i toG posava] i posav \$h; i w pra[aa[e kto / n* sica eShot- / nelvuv\dati kto Si ne b- [e kom; w d\ ti / nogo, ili stmu pov\dati. b- [e bo `1 \$o, 4ko aggl x b- [e k' nemou pri [edy. ive pr' vfe b- [e bogovosl anx zlata radi / nogo. 4ko s ni M togda prebyvati, i togo s' hran- iti, i stre] i povel enno emou b- [e. bySve prpDny \$gri gorfe vs- koi prmDosti i pi sanEl isk- ousenx. mnoga pisanfa ostav\ x po rimsk; 4zyk; ou`ena. ive i potolna el li \$kaa prel ovna byv\ i sir\ -na gre`eskaa ne `l \$i mi pomysli i sl ovesny M nDownfe M izlovena. no dkomU styM prel ovna by[a. ive po 6[est vfi em; 6 vitfa, petru arhfed fikonu sfa i spov\ dav\ ou. g>tx 4ko egda tomou prikasa] b- oustol \$go, i ouve izlovi vx i ispyta v\ protivi vx p\`eml pi smenel M byv\ = M w oboi hx m\ st\ Hk' zapadoMi ou`a[e j \$an \$kago 4zyka k' vkr\ h\ x. ive za dv\ l\ t\ ` \$xmi togo potof a i dostigo[e starago rima ideve levi T \$noe t\ lo ego. gk1Tve 4ko l Oifga poe\$- w riml - n\ H 4ve eSTvel i kfi Up/ ST sei \$eSTakono pol ovi vx -. 4ve i do sel \ i ma dr' vi \$-.

Арк. 42 зв. msa togo/ w dj- d\ x. pam- TprpDnago 6ca na[ego benedikta.

sfi b- [e 6 oursE zeml - rim \$kfa. / stav\ x[e ve 6`xskoe bogastvo i svoa roditel - w mal\ q\ lo w Zast\ i houd\ M; stof lioe n\kotoroe m\sto w spitatebi c= iz br\ . ideve dobrod\ tel fi i postol pri w tavx sebe t; Tive 6 nego sil- `1 desemx ist- vavx i c\ l baM i ve i naa 6 preslav\io tvorny H zvest n\ \$ee ive / nem' i spov\ doue. T i mi ve vs- `eskaa s' d\ l ovaa `1 desa. mrtva a w sk[aa. i boud;] aa proricaa, i / mi mo[eDi h. 4ko / n\ \ [i i Hbes\d; - . / nU ve to`el n; vx \$o proskavx, 4ko hot-] ou tomou 6iti k' g> dva mni ha w svoi Hkel fahx bezn' svo=] i. sl ou`is- on\ M- Ti dou] x na nbsa nastlanx mnogoc\ nny mi. i w prosil a ` fi ububo p=Tse STi 6 n\ koego sv\ l oobraza sly[ah= 4ko ta S\ venediktova steq-, i tom= ougo- tovas-. obx4w - a byti w di moe b=d=] aa sv\ tloST i darono[enfe, w b; d;] fi U k' b< 6 hov \$nfe.

Арк. 106 зв. stgo grigirE papy ri Skago. prTa / smokovni ci.

dv\ oubo ve] i bratfe sly[ite 6 eOGEa smokovne plodowt; ive n= gr' bat=, i / b\ ma ve] lha ml \$x dana estx. on ve re`e ei prT1 smokovne. a se s' tvori d\ loM prostr' tfa radi veny, no tove naznami vaeTprostr' fa. ne plodowt aa Vvena gr' bovata, i tove smokovni po] ad\ na, eve na i vena prostr' ta. drevo smokovnoe im\ eterx w saveno w w nograd\ svoeM i prfi dei] a ploda na ne / bte. smokovEl se] i veno=, `l Skou= tvarx naznamenoueT smok- va bo b\ v\$avena, 4ko i vena проста. no w gr\ Hsvoi vol e] w paDi, ni ploda s' tvori dobra, a w gr\ Hvol e] w paDi 4ko ploda preslou[anEl, nositi ne hot\ stan; pravosti pogoubi tret- ice] l. gd \$nx w nograda k' smokow prfi de, 4ko tvarx `l \$ago roda, pr' vfe zakona vefi ago i

w zakon\ veš\mx w wrem- blgdI hwa pri[estwfa, petr' p\va i nakazaa i pou`aa, i pos\[aa prr\oy, 7 al my i ou`iteli w zyska ploda, rekou]e dobra d\la. re`e, k' pristawni k; w nograda. se ge l\TsouT ponevax prihov = i]a ploda na smokow sei Ÿi ne / br\toHprfide bo prev //apx. 107. zakona veš\ago 4ko i]a, i da tr' p\ `b`skom rodu, 4ko po razum=twari, kako kovdo s' blivi ko= svojMi kako viti dostoi.Tskaza i prfide w wrem- zakona veš\ago 4kove zapow\daa, nau`i, prfide po zakon\ veš\Mbl hDf= pov\stwa hwa 4ko ml si swoe- s=]estwo izdadyi i 6kry. a ivx gbeT ne obr\Tza g<l\ta ploda, po s\ci1, akyn\kotoryHd\ex gr\[nyH ne i spraviv\iMv dlanovennaGzakona moOseova, ni zapow\di rov\stwa hwa, pristav\i ci s;Tsmokow\i ca, star\i Ÿi ny `i NcrkowlidyOne dobr\i Ÿsto-]iMtrkwx, ni pridannago m\sta gr> do pri[estwfa hwa. i tako ist- zary b;d=Ti w zaDTK' =vD po d\l / Mego. 4Ktom podobaeTvs- ka slava i `šx i pklan

2

Zywoty świętych ten Apollo pie. Lazarza Baranowicza archiepiskopa Czernihowskiego Nowogrodzkiego. – Kijów: Lawra Pieczarska, 1670. – O S. Benedykie, mart, 14

S.345. Dziecie Benedykt, ale w Tym Dziecinie
 Kto się spodziewa, idzie na Pustynie.
 Gdzie drzewa rośli, Benedikt Tam rośnie
 Jako ptaklesny Panu spiewa głośnie.
 Kiegy go ciało rozpalać poczelo,
 Od ciernia zato prędko karę wzięło.
 Nagię swę Ciało między Ciernie wrzucił,
 Tak pręko w onym zapalenię skrucił.
 Nie kozde Ciernie tak czerwonę rodzą
 Roży, iak Ciała iego się wywodzą.
 Ciernie na Słowie obaczył u Pana
 Benedikt, mnie to rzekł nauka dana.
 Głowny grzech w Ciele naszym, zapalenie,
 Wyleią li Krew Ciernie, masz zgaszenie.
 Gdy Pożądliwość y nam Ciało bidzi,
 Niechay się tego między Cierniem wstydzi.
 Cierniami kiedy krwie upuścisz sobie,
 Żądza dolegać nie tak będzie tobie.
 Będzie bolało, lepiej że cie boli,
 Niż się cielesney dopuścić swawoli.
 Na czas cię Ciało teraz twoie pali,
 Cierp, bo cię wiecznie palić piekło chwali.
 Swą pożądliwość Benedikt Cierniami,
 A Młodszy Braci uchodził rozgami.
 Otruć go chcieli dla takiej ostrości,
 Krzyżem przeżegna, kubek wylał złości.
 Gdy miał umierać, od Braci widzianą,
 Szatami Drogę w Niebo mu usłaną.
 Jak Panu niegdyś posciłano Drogę,
 Do Jeruzalem gdy swą wnosił Nogę:
 Do Jerzzalem Niebieskiego wchodzi,
 Kiedy Benedikt, wtoż mu Niebo godzi

S.346. Który potrafił nasładować Boga
 W Niebo usłana za Panem mu droga.
 Jakoś uchodzić umiał swego ciała,
 Tak Benedykie niech y me nie pała.
 Błogosławiony benedikt mianuie
 Imie: na Niebie rzeczają to probuie.
 Błogosławionys Błogosławionego,
 Gdy Błogosławisz Boga Iedynego.
 Niech Błogosławim y my Pana w Niebie,

Nauczmy się tey Chwały od Ciebie.
 Ty Benedykcie iak Błogosławiony,
 Z Imienia Twego, masz być wycwiczony
 W Błogosławieństwie: ucz nas Błogosławić
 Boga, y w Niebie przy sobie postawić.
 Tam się nauczym Błogosławić Boga,
 Błogosławiącym gdzie y z Ziemi droga.
 Kto to na ziemi Pana Błogosławi,
 Błogosławieństwo Pan mu wieczną sprawi.

3

«Диалоги» або ж «Патерик римський», рукопис з колекції Києво-Софійського собору, од.зб. 145/24 с. Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського, у відповідності до філіграней, рукопис можна датувати 1670–1680-ми рр.

słgo grigori a bes\downi ka

Арк. 3. bl vennyi ūgrigor fe. byw\pervos\datelri mskē- bv ē- cerkve. preve dave ne byti em; patrēarh; . mni h' . mni h' b\ v\ biteli słago apšla andre_nari caemoi ūkli oskawi , bl iz słyhm>nk' bana i pav'a.

predosl ovfe.

Арк. 4 зв. Вступ: pohval - emi oubo s;tx, i pa'e. prave d\ 6 vs\Hdobrod\tel x prohod-] fi ūi stfi bo edini pribyk; pri`aja1ts-. no i ive po t`h' pravk vitfe proi vol - 1] fi. 4kovd h noven\ obraz' , i obli`fe od fe w eno ostaw - 1, T do stob hval n\i [i n\ a'e, i vs- ko t] anfe pol aga1]e, i eVi sprav - ti dobrod\tel x, obli`ati i vi 1 bowē1 se m pri l;`a1]ims- .

Арк. 5. Закінчення: v\ el adskfi ūpreloviti 4zyk' , ne zavv sifo vs\mhot - podati, eV6 ni h' pri obret aemoē d fe vnoe boga cvo. s fe oubo v\kone qreve dsokrovy] e nes; dnoe, s l 1 bowē1. pro`ita1]im' ostaw. seb\]adi m; 1 mzd; vkrnyM m drym' stroitel e m pri; stroi ū po d v\i nery ih ve kni g' gl av i zy s;tx si ce.

Арк. 5 зв. st\i b\g/ rima. bes\downe povstna k petr; arhidi - kon; to - ve cerkve. / vitel stv\k ra zi`nyh' 6c>. ive v\ital fi obr\t[i fi - .

Вступ: v\ edin' 6 d fi ūv\q\l anyh' n\k fi H; v\ahmski hot - g'en' byw. 6 ni Hwt\H; d\ sod\lovani rašabl - tis - vs - `eski prin; vaems - , eVsim vna svs - ko 6 n1 Dbyti dol vno e st

Далі містяться бесіди до арк. 25 зв.

Закінчення: hot\H teb\ pohval; i slaw izbawitel - ŋ ego bga. / m; vi n\koeM bl gogovki b\ i mene venedikt\ n\ka - povk dat, no ZR dnevnoe vrem - k si v\ovsti ne mog;] ee dov\ti. t\Me pro`ee sē - bg kr\postx podaw 1] ; , no na al o so i nenē - preDovi v\pokoel v\ov M

Арк. 27. sl ovesa po vopros; i 6 vet; / vitel stv\k i o` ; des\ słago venedikta bl sv 6 pro`itati.

Початок: m v' n\k fi ūb\ vitel stv\k v\oubo bl gogovki ū , bl g dē1 ve b\ fe1 oukra[en' , j meneM venedikt' i vi z d\ctva srDno1 `šoto1 sv\ktl - [es - i t\l esno1 wk; p\ oud obreN - [e - [e.

Арк. 31 зв. Закінчення: vni ma - i ūl atinska - m; drstv - i to glet ri k fi ūpervos\datel x 4v\ oubo e st 4ko out\ [itel ny - i ūd h 6 oea ishodit i na s\l prebyv aēT « esogo oubo radi sebe s» iti g l e. T 4ko da on» prfi ūēT i vni kogda v6 nego ne 6 l; » is - . ou nei v\vo ploti gd s zr - [e, t\l esnyma o» ima to - go v\begda zr\ti vel ah; . pravk oubo t\Me» eno by sT a] e aZn» 6 id; out\ [itel x ne prfi ū deT sir\i » . a] e t\l o ne skry1. « to e st d h a vel anfe ne pokav; . i a] e mene ne ostav i te telesn\ zr\ti ni kogda ve navyknet e d h ovn\ l 1 bit i. petr » . ; g o b o e s T e V g l e [i . grigorje. mal o pro` ee 6 bes\dy prestanem» el ma a] e w pro` fi h » « 1 desa sl ovo v\upovk sti raspro - streM sil; eVgl agj , radi pomol » anē - obnovi M

kniga 3-тя

Арк. 53. Початок: vnegda vni mati mi sos\st w 1] i M ceM w t`h' ` ; des\Hsl ovoM pre - byvati, veliki Hd\l a ostav i H pav i na bol onškago grada pšpa `; do, kogo ne ; di w - et' , i v i l\toM `; dese sil o1 vs\h' , i H ve pomi nanfe sot vori H z -] st wet' .

Арк. 81 зв. Закінчення: q\l o bol `ženo s fe d\l o e st i pa`eve d fi v\l oupravnen\ s;] ei ū i dr; ga - prot - v;] fi fi - a] el i v\c fi s; Ti na pol z; byti movet' , v\l 1 mo1 ostav - . . i ko blivni H pot r; v\ahs - , j bg sil; poda1] ; , 4kove bo mog; w posl\ d; 1] ei ū et vertoi ū kni z\ pokav; , 4ko d fe a po pl oš em' skon` anfi bezsmertna prebyv aēT' .

Арк. 83. Четверта книга.

Арк. 83 Вступ: noelMvrai Ūradosti, sogr\ [enfe presi; [anfe- otvoriw pra/ e' `bovk`esk- ago roda, 6 t;d; izgnan' bySTi wzato`enfi sl\poty se-. i pe`ali 4ve stravDMpřfi ūe. s' gr\ [i w bo i vn\ sebe i veš- k tom; pro`ee wıd\`ti ne mova[e radoST/n; nbsago / te eS ūa 4ve perwke zr- [e. wrai bo `bk' syi Ūbvfi Hsl oves' sl y[ati / ba'e, i w b vnyHaggb' oustrienfi, `šoto1 srda i wysoto1 wıd\ne- vn; tr' b- [e.

Арк. 112 зв. Завершення: 4ko a]e ne 6 srda prostiMvk naMsogr\ [enfe, i / n\Hraki i st- zani b; deMŪvpoka- nfeMpro]eni bywve wradosti b\hoMw nel ic\ oubo wrem- / sl aby 6 s; dfi prfe- hoMi Vsogr\ [enfe- nfa is- z; 1] ago / bra] enfe- bo n[eg/ ovidaeT sl ezami s; rostwo ouma nfe-go i staiM ko iskreni Ml gosti bl gDx outverdiMi derza1]e g >1 4ko spseny- verw y po smsti ne vostreb; eM]e prvø smsti my sami vertva b; deM

Арк. 215. sřag/ jnokentfe- papy ri mskag/, o bol\zneh' ih ve terp- tŪzlyi `bvci pri i shod\ dfi.

Початок: bol\zni zlye l1di prfi i shod\ `etyrivdy terp4Tperva- bol\znx i 4zvy t\l esny-, si ce preq\lo vel fe- i t- kfe-, 4kovyh' n\stx wsh' vitfi gor[i HprD] shodoMdfe\ 6 t\la. i bo 6 pržl'nyh' bol\zn' Ūn\cfi mn4Ta ni na `asti razsypa[as- i ras\do[a, a]"; bo i vsi c\li i nfaž\lhi prbyva1T etwhta- posl\dn- 4 bol\znx, 'gda dfa]" wŪt\l\ s;]i wıdit' b\sov' ; gotow [is pohititi 1 i sb\ 6k;d; ubo sicw' strah' k umi h'e byvaet' 4ko ubogaga d[a a]e i svobodna s;]i 6 t\la oba" hraniš- w neM i k vosp- tx paki wshi]a4s- ut\kaT daby zakl1`he- svožo n\kakovoe wth4 prkrati, p'w\ "i v" 6 ploti raZ; i š-

4

**«Тлумачення на Пісню пісней Григорія Великого», рукопис із колекції
Києво-Софійського собору Інституту рукопису Національної бібліотеки
ім. В.Вернадського, од.зб. 156/47**

Арк. 269.

t ol kovanfe gri gorj4 papy ri mskago na p\snı p\snel Ū

Арк. glava a. da l' bzeTm4 l obzanfem' ; st' svoh'. ousta veni hova. dunowh4. gl agol t' ; bo / br; `ni c' hot nfmq\l ni m' pal a1]i i na / b4ti" vhi ha svožo raspl 1]is4.

Арк. 333 зв. – кінець.

Арк. 334. sl ovo prpřnago oša nfe-go ef rema sOrfna dfa kona ef esšfe- cskve o s}enst w\ . ; do uvasno"i wasti nei zgl ana- . o stra[na- s] štva tai no, dhowna- i sťa- `tfa- i nřazoPa- " v" hš pri [đyi Ūw mi r' , s;]i Mđostoi nym' darova. prkl on["kol \n\ so sl žami i st hanfm m>1, daby na ovo" s}hst va sokrow] " vzi rali .

togo Vprepřnago oCna{ef rema sOrfna powst Ūo il fi s}enf; .

¹ Cursus Completus Patrologia Latina (далі – CCPL). – T.LXXVII. – Col.1092/3: Et quidem de Sclavorum gente, quae vobis valde imminet, et affigor vehementer et conturbor. Affigor in his quae jam in vobis patior; conturbor, quia per Istriae adytum jam ad Italiam intrare coeperunt.

² Brown P. The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity AD 200–1000. – Blackwell Publishers Oxford, Cambridge, Mass., 1996. – P.133–147.

³ Hudleston R. Pope St. Gregory I («the Great») // Catholic Encyclopedia. Vol. IV // www.newadvent.org/cathen/06780a.htm

⁴ Weber E. Apocalypses: Prophecies, Cults and Millennial Beliefs through the Ages. – Cambridge, Mass., 2000. – P.48.

⁵ Hudleston R. Pope St. Gregory I («the Great») // Catholic Encyclopedia. Vol. IV // www.newadvent.org/cathen/0678a.htm

⁶ Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого / Пер. с фр., общ. ред. С.К.Цатуровой. – Москва, 2001. – С.363–368.

⁷ Rusecki M. Cud w kulturze chrześcijańskiej. – Lublin, 1996. – S.178.

⁸ Див. CCPL. – LXXVI. – Col.1075; LXXVI. – Col.1169. Проповідь на 6-й тиждень (18-та) присвячена в католиків пригадуванню страждань Христа («Dominica de Passione»). 15-та проповідь була сказана на м'ясопуст («Dominica in Sexagesima»). Серед бесід Григорія перше місце посідає проповідь про ознаки кінця світу та близькість останнього суду. Вона читалася у храмі св. Петра у 2-й тиждень Різдяного посту. Була пер-

шою з-поміж інших читаних. Початком було Євангельське Читання Лук. XXI, 10.11.25.26. (про повстання народу на народ та царства на царство) (Hom. in Evangel. – T.LXXVI. – Col.1078). Про списки з теренів давньої Київської митрополії див.: *Макарий*. История русской церкви. – Т.2. – С.167, прим. 298, стр. 330; Рукопис киево-мих. бібліотеки 1730 «Orator», 1688 року – викладалася в київ. академії, vide: Coroll. quaes. 10 (про авторів, котрих слід читати); *Колко П.М.* Исследование о языке «Бесед на Евангелие» (св. Григория Великого папы римского) памятник южнорусского XII века. – Львов, 1909; рецензія Михайла Возняка в «Записках НТШ» (Т.XCVI. – Л., 1910. – Кн.IV. – С.189–190); *Соболевский А.И.* Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. – Санкт-Петербург, 1910. – С.48–91; автор додає слов'янсько-латинський словник, укладений на підставі перекладу, в кінці його розташовано текст слова «О болящих ради, молитва про позбавлення блуду», – ті самі, котрі в Синод. рукописі стоять на арк.82. У зібранні Троїце-Сергієвої лаври Російської державної бібліотеки є збірник на пергаменті кінця XIV ст, або ж XV ст. (№10), у котрому міститься слово на П'ятидесятницю, без імені Григорія. Той самий текст міститься в Синодальному зібранні під №28 (арк.164) Державного історичного музею. Рукоп. Чудова монастиря №159, XVI ст. разом з іншими статтями містить повчання Григорія Двоєслова в тому самому перекладі й порядку слів, котрі зауважені вище в Синодальному списку. Слово 28-е на текст Йоана 14,23 – говорене в церкві св. Петра і Павла апостола на П'ятидесятницю. Початок: Достойно есть братіе любимая евангальскаго чтенія словеса вмале сказати. (латин. слово 30, р.1534) – *Горский А., Невоструев К.* Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. – Вып.2. – Москва, 1859. – С.228–242. Також тексти під іменем папи Григорія містяться в таких рукописах: відділ рукописів Російської нац. бібліотеки, Q I 1102; Q I 1202; Державний істор. музей, зібрання Уварова 509 (197), Уварова 262, Чудовське 233.

⁹ До першої частини «Прологу» ввійшли також тексти з «Діалогів» та «Бесід на Євангеліе» Гр. Двоєслова: О преподобном Феодане милостивом, 29 вересня; о муч. Ерминигельді, 1 листопада; Вои́фатіі Милостивом, 19 грудня; Павлине єпископі, 23 січня; преп. Венедикті, 14 березня; св. Агапиті папі римському, 17 квітня; про преподобну Єміліану, 7 березня та мучениках Проціші та Мартині, 11 квітня (це – з бесід на Євангелія 38 та 32); стаття про мучеників від ариан, котрі померли в Африці, вступ запозичено з Гр. Двоєслова, а текст з закінченням – Прокопія Кесарійського до першої частини слов'янського «Прологу» ввійшли вторинні джерела, лише в окремих випадках впроваджено відомості з першоджерел. Серед компілятивних джерел – грецькі «Синаксарі» і «Мінології» та римський «Мартиролог». «Пролог» 1646 та 1668 рр. з Михайлівського Золотоверхого собору є копією зібрання Хлудова 1262 р. Див.: *Петров Н.И.* Указ. соч. – С.89.

У синаксарі 1249 р. під 30 жовтня повідомляється про мученика Єрмінігельда з «Діалогів» Гр. Двоєслова (в друкованому пролозі під 1 листопада). Серед слов'янських статей, котрих бракує у візантійських «Синаксарях» та «Мінологіях», але котрі відповідають римському «Мартирологу» – 28 вересня про В'ячеслава Чеського; 9 жовтня про Авраама і Лота; по прологу 17 листопада, а за мартирологом – 27, про Варлаама Пустельника; 18 березня про мучеників Трофима та Євкарпії; за прологом 6 квітня, а за мартирологом – 12 травня про мучеників Нерее та Архідії (у друкованому пролозі – 6 квітня та в мартирологу – 18 травня з «Бесід» Гр. Двоєслова); за прологом 11 квітня, а за мартирологом – 2 липня про мучеників Процешії та Мартині; за прологом 4 травня, а за мартирологом – 2 червня про мученика Еразма; 9 травня про перенесення мощей святителя Миколая з Мир Лікійських в Бар-град. Прологи, котрі постали по макаріївських четв'ях-мінеях увібрали до свого складу декотрі статті, або ж навіть доповнили їх. Ідеться про «Пролог» 1643 р. з КДА №178, тут внесено такі статті з макаріївських мінея: 17 листопада про Варлаама Пустельника, 7 грудня про Павла Повінника, 15 грудня про Стефана Сурозького, 23 грудня (а за друкованим прологом – 24) про Миколая-мніха з воїнів; 29 березня про Йоана на Студенці, 6 квітня про Нерее й Архіла, 12 травня про Саву Кіпрського й Полувія Ринокірського, 23 травня про Михайла Чорноризця, 12 червня про преподобного Михайла Малєйна, 1 серпня про походження Чесного Хреста. Під 15 серпня міститься слово Гр. Двоєслова про єпископа Карпа (арк.351 зв.) (на арк. 352 зв. «Слово про царя Авгара та написання образу Ісуса»), арк.356 «Сказаніє Григорія Двоєслова «о просфорі, иже за оусопших душа в сорокоустіі слоужат» поч.: Много может помощи дшам преч(с)тнаа жрѣтва, въ ней же за оусопшаа просфуры принося(т): сихъ оубо

оумрших д(ш)а; арк. 377-378 про хрещення єврея Феодора піском; про перенесення мощів В'ячеслава Чеського. Див.: *Петров Н.И.* Указ. соч. – С.105.

¹⁰ *Петров Н.И.* О происхождении и составе славяно-русского Пролога (иноземные источники). – К., 1875. – С.144.

¹¹ Див.: S. Gregorii Magni vita, Ioann Diacon Patr. Latina. – Т.LXXV. – §3. Cum ad bivium Pithagoricae litterae pervenissent incunctanter sinistrum ramum cum saeculi voluptate relinquere et ad dextrum coepit cum coelesti desiderio tolis viribus anhelare (col.161–162).

¹² *Петров Н.И.* Указ. соч. – С.173.

¹³ Див.: Скитський патерик, Києво-печерськ. №71, арк.214, азбучний патерик киево-печер. №238, арк.208; Пролог 28 березня. Пор.: Діалоги Григорія, ч.4, розд.36 та Пролог 23 травня.

¹⁴ *Петров Н.И.* Указ. соч. – С.204–205.

¹⁵ З першої (11 оповідань) та другої: 16 грудня – слово про криводушного ченця; 14 січня – про похованих у церквах грішниках; 15 січня – про тих, хто ховається в церквах; 17 січня – про чорноризця Мартира, котрий носив Христа; 25 січня – про ченця, котрий помер в епитимії (Бесіди на Євангеліє 39,15); 1 лютого – про св. Венедикта, котрий викупив злидня, випросивши золото в Бога; 2 лютого – про сходження душі від тіла; 12 лютого – про відданого через гріхи змієві ченця, але визволеного завдяки молитвам братії; 29 лютого – слово Григорія Двоєслова на подвиг тих, хто прочитує й слухає; 7 травня – слово з Лимоніса про єпископа Касіяна; воно ж повторюється під 15 серпня у слові про єпископа Карпа; 16 травня – слово про якусь отроковицю; 23 травня – слово про воїна, котрий воскрес із мертвих; 23 червня – слово про бесіду св. Григорія та Петра; 27 червня – слово з бесіди св. Григорія; 10 липня – слово з бесіди св. Григорія (крім того, у першу частину «Пролога» ввійшло 8 грудня – слово про померлих в Африці від аріяна, із «Діалогів»; 25 січня – про св. мученицю Феліцитату та сімох її синів, з 3 бесіди на Євангеліє; 1 квітня – про мучеників Іеремію (Нерею) та Ахіллію (Архілію) з 28 бесіди на Євангеліє). Запозичено до «Пролога» слово під 23 травня про воїна, котрий бачив райські місця та пекельні з «Діалогів» Двоєслова (ч.4, розд.36).

¹⁶ *Дидди Кр.* Древнейший перевод Dialogorum Libri IV: опыт изучения // Патерик Римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе / Изд. подгот. К.Дидди. – Москва, 2001. – С. II–XXXV. На українських землях побутував сербський список XIV ст., який нині в колекції монастирів василіян ЛНБ ім. В.Стефаніка НАНУ, рук.81.

¹⁷ *Давыдова С.А.* Переводные Патерики в составе древнерусского Пролога: Автореф. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 1993. – С.16; *Давыдова С.А.* Патериковые чтения в составе древнерусского Пролога // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.43. – Ленинград, 1990. – С.263–281.

¹⁸ Опис: *Гнатенко Л.* Слов'янська кирилична книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: Каталог. – К., 2003. – С.113–114.

¹⁹ Список з сербського рукопису XIV ст., Російська національна бібліотека, зібрання Гільферд, рук. №90. Дуже вільний і скорочений переказ, заснований на латинській версії життєпису з другої книги Григорія Великого. Походить із X–XI ст. Перше видання: Соболевский А.И. Житие преподобного Венедикта Нурсийского по сербскому списку XIV века // Известия Отдела русского языка и словесности Императорской академии наук. – 8/2 (1903). – С.121–137. Передрук у: *Mareš F.W.* An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin. Slavische Propiläen. – Bd.127. – München, 1979. – S.150–162 (viznx i viti5 `oudno5 bl`venago / ca na[ego.benedikta. igoumena i nastavni ka poustinx-nago viti4 / cemx. ive po rimxskomou obrazou. bla[e ubo mouvx dobrorodnx. w dnk cr[totil4. imenemx benekikt. 1nx t\lom a starx oumomx. ne dadi plxtni5 vol5 sr[ouy sv[5mou. ni poko4 plxti sv[5i. prizira5 ve na vse knigi bv[5. vxziska5 vx nihx vivota v[`n4go. b\ bo i 6cx 5go iz[txska pr`dal x ou`itise kni gamx).

²⁰ Див.: *Добрянский Ф.* Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских. – Вильна, 1882. (с.8) рукопис 3. Григорія папи Римського бесіди, XIV ст.; походить із Супрасльського монастиря; (с.73) рукопис 58. Григорія папи Римського бесіди, півустав XVI ст., походить із Супрасля, імовірно це – копія з пергаментного списку; рукопис 59. Григорія папи бесіди XIV–XVI ст. з Жировицького монастиря, орден Василя Великого, зміст подібний до згаданих.

²¹ Докладніше див.: Афанасьєва Т.И. Славянская литургия преждеосвящённых даров XII–XV вв.: текстология и язык. – Санкт-Петербург, 2004.

²² Устав божественниа литургия иже во святых наших Иоанна Златоуста, Василия Великого Григория Богослова. – Вильно, 1617; Литургион. – Вильно, 1692; Служебник. – Чернігів, 1697, 1704; Служебник. – Вильно, 1583; Божествена літургія. – Стрятин, 1604; Божествена літургія. – К., 1620; Літургион. – К., 1629, 1639; Служебник. – Вильно, 1640; Служебник. – Вильно: Друк. Леонтія Мамонича, 1617. – Арк.266–333; Служебник. – Вильно: Братська друк., 1617. – Арк.265–333; Служебник или Устав литургии. – Вильно: Друк. братська, 1624. – Арк.96–113; Служебник. – Вильно (або Євє): Друк. братська, 1638. – Арк.103 а – 121 б; 1641. – Арк.89 а – 105 а; Букварь славянского языка. – Вильно: Друк. братська, 1652 (містить, зокрема, гравюру Григорія Великого).

²³ Čtyři knihy Dialogů Sv. Źehoře Velikého. – «Knihy Otce Života Metodějova (s.134–152); Česká redakce církevní slovanštiny v svĕtĕ Besĕd Źehoře Velikého (Dvojeslova) (s.368–402) // *Mareš Fr.V. Cyrilometodĕjskĕ tradice a slavistika.* – Praha, 2000.

²⁴ *Mareš Fr.V. An Anthology An Anthology of Church Slavic Texts of Western (Czech) Origin.* – München, 1979. – P.150–162.

²⁵ Книга о вірі // Архив Юго-Западной России. – Ч.1. – Т.VIII. – Вып.1. – К., 1914. – С.324–325.

²⁶ *Копистенський З. Палінодія // Русская историческая библиотека.* – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1878. – Ст.562.

²⁷ Там же.

²⁸ Antelenchus // Архив Юго-Западной России. – Ч.1. – Т.VIII. – Вып.1 – К., 1914. – С.683–690.

²⁹ *Петков П. Два перевода на Житието на Григорий Велики // Palaeobulgarica.* – Т.XVII. – 1993. – З. – С.27–35; Измарагд, рук.69 колекції Антона Петрушевича, ЛНБ ім. В.Стефаніка НАНУ.

³⁰ *Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв.* – Ленинград, 1926. – С.120–127; *Климова М.Н. Повесть о папе Григории // Труды Отдела древнерусской литературы.* – Т.XLI. – Ленинград, 1988. – С.80–83.

³¹ *Гудзий Н.К. К истории легенды о папе Григории.* – Петроград, 1915.

³² *De Vogüe Adalbert. Comentaire surle Premier Livre des Rois.* – Т.1–2. – Paris, 1989.

³³ *Clarck F. The Gregorian' Dialogues and the Origins of Benedictine Monasticism.* – Leiden; Boston, 2003.

³⁴ Ibid. – P.173.

³⁵ Ibid. – P.373.

The purpose of my survey is to consider the Middle Ruthenian (XVth–XVIIth centuries) narratives with the name of Pope Gregory the Great (540–604). There are several types of texts traditionally attributed to this Pope: moral treatises, homilies, sermons, church songs, vitae of saints. All known texts attributed to Pope Gregory the Great could be divided in two types: original and apocryphal. Traditionally attributed to him Dialogs with Peter in Four Books about Italian and Sicilian Fathers (in Old Slavonic translation this book was known as «Roman Patericon») had tremendous popularity in medieval Eastern and especially Western Christendom. However, the authority of Gregory was put into doubt since the Reformation. The Dialogs were further investigated by Francis Clarck in the last decades. After his careful research of text's history and painstaking comparisons, he concluded that the Dialogs were not composed by St. Gregory. Clarck suggests that Dialogs were prepared after the death of Gregory with the help of his own letters and little-known fragments of his texts. The translation and copying of Gregory's original and pretended texts had continuation in period of Kyivan cultural and religious revival in XVIIth century. It was a new stage of Gregory's virtual influence on Ruthenian culture. Vita of Gregory like Vitae borrowed from Roman Patericon were presented in Ruthenian Prologues – collections containing edificatory prose and sermons. For instance, Vita of St. Benedict, who was a symbol of Europe and Western monasticism, was presented in sermon's miscellanea and in Lazar Baranovych's versifica-

tion too. Finally, the almost legendary story about Pope Gregory, who was saved allegedly by fisherman in his childhood, occurred in Ukrainian manuscripts and oral tradition. It is possible to say that old Ukrainian or Belorussian clergy until XVIIth century could recognize the person of Pope Gregory the Great. His Vita existed in manuscripts of Old Kyivan Metropolitanate. Several sources belonging to Pope Gregory's tradition on Ruthenian lands are attached.

Т.В.Чухліб*

**ГЕТЬМАНУВАННЯ ПЕТРА ДОРОШЕНКА: ПРИЧИНИ «ВІРНОСТІ»
ТА «ЗРАДИ» КОРОЛЮ, СУЛТАНУ Й ЦАРЮ (1665–1676 рр.)**

У статті висвітлюється зовнішня політика Українського гетьманства протягом 1665–1676 рр. Через призму діяльності гетьмана Петра Дорошенка досліджуються складні взаємовідносини козацької України з Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою. Стверджується, що П.Дорошенко добивався «удільного» правління за допомогою політики лавірування (полівасалітетності) між королем, царем і султаном.

«Покірне телятко дві матки ссе» – це відоме народне прислів'я було використане чільним представником козацької старшини Павлом Тетерею під час його запальної промови на Генеральній раді Війська Запорозького у 1658 р. Тоді воно використовувалося як аргумент на користь визнання польської протекції для козацької держави, але, очевидно, при збереженні зверхності московського царя. Та найбільш вдало, на нашу думку, цей прояв народної мудрості може охарактеризувати зовнішню політику українського гетьмана П.Дорошенка протягом 1665–1676 рр.¹ Саме він під час свого правління, намагаючись здобути удільність для Українського гетьманства, лавірував між Річчю Посполитою, Османською імперією і Московським царством (а також Кримським ханством) та протягом певного часу був вірним як польському королю, так і турецькому султану, а потім відмовився від їхньої опіки і перейшов на бік московського царя. Перед тим, як висвітлити мотивації принесення присяг П.Дорошенка різним володарям, умови «вірностей» та причини «зрад» цього гідного наступника Б.Хмельницького, звернемося до європейського досвіду такої своєрідної полівасалітетної політики залежних правителів відносно своїх зверхників².

Проблема васальних (ленних) стосунків у середні віки всебічно досліджена у світовій історіографії³. Останнім часом науковці все більше схиляються до того, щоб висвітлювати їх через призму відносин «патрон – клієнт»⁴. Генеза та причини одного з багатьох аспектів цього питання, а саме – визнання одним васалом підлеглості від декількох патронів були ґрунтовно досліджені французькими істориками Марком Блоком та Жаком Ле Гоффом. Вони говорять про те, що в епоху класичного середньовіччя майже кожен васал був людиною одночасно двох, а то і кількох сеньйорів⁵. Один із найперших випадків такої підлеглості датується 895 роком, а вже у XI ст. це перетворилося на звичне явище⁶. «Тут усі складали присягу – і ті, хто буде їй глибоко вірний, і ті, хто й не думав її берегти», – зазначав Французький автор поеми «Коронація Людовіка» у XIII ст. Отже, вже відтоді можна говорити про зародження полівасалітетних відносин, які, правда, на той період мали ще приватно-політичний характер.

* Чухліб Тарас Васильович – канд. іст. наук, провід. наук. співроб. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.